

évek ifjúsági mozgalmainak is dédelgettett elkezelése volt. Hannah Arendt, a modern republikánizmus egyik legismertebb politikai filozófusa – akit erősen megérte a hatvanas évek hangulata – ugyancsak a görög modellt tartotta szem előtt, amikor az újkorai történelem legfényesebb pillanatait a rövid időre megrálosult, ám menetrendszerűen elbukó tanácsdemokráciában vélté megtalálni.² Számosan rámutatnak azonban az ilyestéle elkezelések irreális mivoltára. Antik körülmenyek között az egyenlőség szigorúan a politikai szférára korlátozott.³ Az antik poliszpolgár egyenlők között egyenlőként kizárolag a politika terében jelenhetett meg. Az antik demokráciának a modernnel szembeni alapvető különbsége az, hogy az antik gondolkodás kiindulópontja nem az egyén volt; a modern individuum mint jogi és morális sarokkő antik viszonyok között teljességgel anakronistikus jelenségnak számított volna. A görög demokrácia sajátosságait alapvetően meghatározták a modern viszonyok; a természeti környezetnek való kiszolgáltatottság és a technológiai fejletlenség kikerülhetetlen peremfeltételeket jelentettek az antik politikai közösségek számára. A modern világállapot alapvetően más: Benjamin Constant, a modern politikai liberalizmus 19. századi klasszikusa, a régiok szabadságának a modern szabadságtól való radikális különbségét hangsúlyozva arra figyelmeztetett, hogy minden olyan kísérlet, amelyik modern viszonyok között akarja az antik változatot újraéleszteni, szükségeképpen zsarnokságot eredményez.

Közösség és kommunikáció

A latinban a *communitas*, a közösség és a *communicatio* ugyanabból a töböl fakad; jelentésük összekapcsolódik. A kommunikáció valaminek a közössé tétele, oly módon, hogy ezt a valamit hozzáférhetővé tesszük azon közössé tagjai számára, amelyhez tartozunk. Amit közössé teszünk, vagyis az információ, ugyancsak latin eredetű; az *informare* igére megy vissza, aminek szótári jelentése: formálni, alkítani, illetve képet alkotni valamitől. A formalásnak vagy alakításnak ítt kettős értelme van. Egyfelől az arra vonatkozó képről van szó, amelyet közelésem a közösség többi tagjában kialakít, arról, amit közössé akarok tenni, arról a dologról, amire az információ vonatkozik. Másfelől közelésem formálom, alkítom azt is, aki az üzenetem címzettje. Értelemszerűen kínálkozik ítt egy újabb antik eredetű fogalom: a *médium*, amelynek jelentése közeg vagy közvetítő. A kommunikáció minden valamelyen közégen megy végbe, szüksége van médiumra, ami összeköti a közölt és a befogadót, a feladót és a címzettet. A médium olyan közös teret gene-

² Hannah ARENDT: *A forradalom*. Fordította Pap Mária. Budapest, Európa, 1991.

³ Moses I. FINLEY: *Democracy Ancient and Modern*. London, The Hogarth Press, 1985. 88-89.

évek ifjúsági mozgalmainak is dédelgetett elköpzelése volt. Hannah Arendt, a modern republikanizmus egyik legismertebb politikai filozófusa – akit erősen megérzett a hatvanas évek hangulata – ugyancsak a görög modellt tartotta szem előtt, amikor az újkorai történelem legfényesebb pillanatait a rövid időre megvalósuló, ám menetrendszerűen elbukó tanácsdemokráciában vélte megtalálni.² Számosan rámutatnak azonban az ilyesfélre elköpzelések irreális mivoltára. Antik körülmenyek között az egyenlőség szigorúan a politikai szférára korlátozódott.³ Az antik poliszpolgár egyenlők között egyenlőként kizártól a politika terében jelenhetett meg. Az antik demokráciának a modernnel szembeni alapvető különbsége az, hogy az antik gondolkodás kiindulópontja nem az egyén volt; a modern individuum mint jogi és moralis sarokkó antik viszonyok között teljességgel anakronistikus jelenségnak számított volna. A görög demokrácia sajátosságait alapvetően meghatározták a modern viszonyok; a természeti környezetnek való kiszolgáltatottság és a technológiai fejletlenség kikerülhetetlen peremfeltételeket jelentettek az antik politikai közösségek számára. A modern világállapot alapvetően más: Benjamin Constant, a modern politikai liberalizmus 19. századi klasszikusa, a régiék szabadságának a modern szabadságtól való radikális különbségét hangsúlyozva arra figyelmeztetett, hogy minden olyan kísérlet, amelyik modern viszonyok között akarja az antik változatot újraéleszteni, szükségsképpen zsarnokságot eredményez.

Közösség és kommunikáció

A latinban a *communitas*, a közösség és a *communicatio* ugyanabból a töböl fakad; jelentésük összefoglalódnak. A kommunikáció valamivel a közössé tétele, oly módon, hogy ezt a valamit hozzáférhetővé tesszük azon közösséggel tagjai számára, amelyhez tartozunk. Amit közössé teszünk, vagyis az információ, ugyancsak latin eredetű; az *informare* igére megvissza, aminek szótári jelentése: formálni, alkotani, illetve képet alkotni valamiről. A formálásnak vagy alkotásnak itt kettős értelme van. Egyfelől az arra vonatkozó képről van szó, amelyet közlésem a közösség többi tagjában kialakít, arról, amit közössé akarok tenni, arról a dologról, amire az információ vonatkozik. Másfelől közlésem formálom, alakítom azt is, aki az üzenetem címzettje. Értelmezésüben kínálkozik itt egy újabb antik eredetű fogalom: a *médium*, amelynek jelentése közeg vagy közvetítő. A kommunikáció minden valamitlen közegben megy végbe, szüksége van médiumra, ami összeköti a közlöt és a befogadót, a feladót és a címzettet. A médium olyan közös teret gene-

² Hannah ARENDT: *A forradalom*. Fordította Pap Mária. Budapest, Európa, 1991.

³ Moses I. FINLEY: *Democracy Ancient and Modern*. London, The Hogarth Press, 1985. 88–89.

rál, amelynek különböző pontjait – a címzettek és feladók sokaságát – kapcsolatok állandóan megújuló hájója köti össze. Ennek a kapcsolati hálónak a működéséhez szükség van valamiféle közlesi technológiára. Ennek elsődleges formája az, ami az embert emberre teszi; az értelmes beszéd képessége. Az előbeszéd az a primer jellegű kommunikációs technológia, amely nékül a leggyorsabban szerkezetű emberi közösséggel sem képes közösségeket létezni. Az antik demokrácia szerkezetét, működésmódjait és lehetőségeit alapvetően meghatározza az a tény, hogy fő kommunikációs médiuma az előbeszéd volt, amely mellett az írásbeliség csak kiegészítő szerepet játszott. Nem lévén újság, rádió, televízió vagy internet, az athéni demokrácia politikai terét a rendelkezésre álló kommunikációs eszközöknek, az előszónak a jellemzői határozták meg. A nepgyűlés fizikai tere nem lehetett nagyobb annál, amelyben a résztvevők még láthatták és halhatták egymást. Ez a feltétel maga után vont egy másikat; a közösség tagjainak száma nem lehetett túl azon a határon, amelyen belül a szóbeliségre épülő *face to face* kommunikáció még lehetőséges. Ez legfeljebb néhány ezer embert jelentett.

Ha a premodern demokráciát kommunikációelméleti szempontból osztályozni akarjuk, akkor a legfontosabb az a vonás, hogy a polgárok közötti kommunikáció *horizontális* és *interaktív* volt, vagyis az üzenetek feladói és címzettei a politikai téren egyenlők voltak – ezt a tényt fejezte ki a görög *iszonómia* fogalma –, másrészről feladók és címzettek felváltva és folyamatosan kerültek át egyik kommunikációs pozícióból a másikba. Nem voltak olyan kommunikációs szubjektumok, akik intézményes módon privilegizált helyzetbe kerültek volna, vagyis kizártólagosan birtokolták volna az üzenetküldő pozíciót. (Ez persze csak a politikai vita idejére volt igaz: a döntés után, a végrehajtás szakaszában minden politikai formában szükségeképpen az egyirányú kommunikáció lesz a domináns forma. Vannak, akik küldik az üzenetet – ez minden valamilyen kritériumok alapján rekrutált kisebb-ségek –, s vannak, akik végrehajtják az információs csomag által előírt cselekvést.) Ez nem jelenti azt, hogy nem lennének olyanok, akik ebben a horizontális közvetlen kommunikációban ne kerülnének erősebb pozícióba másoknál. Egy verbális vitasituációban azoknak van nagyobb esélye arra, hogy domináns helyzetbe kerüljenek, akik kommunikációs partnereiket felülmúlják bizonyos retorikus jártasságok birtoklásában. Nem véletlen, hogy a görög szofisták ‘piacosították’ ezeket a jártasságokat. Pénzért tanították a politikai éleben elengedhetetlenül szükséges retorikai módszereket és argumentációs technikákat; az orális kommunikációhoz szükséges *know how* birtokosaiként léptek fel.

A nem demokratikus politikai formák jellemzője az intézményesített vertikális típusú és egyirányú, tehát nem interaktív kommunikációs helyzetek dominanciája. Mint majd később látni fogjuk, ez premodern és modern szituációban egyformán igaz. Premodern viszonyok között a horizontális és interaktív kommunikációra épülő demokrácia történelmi kivételek számított; a poliszdemokrácia helyei magányos szigetek voltak az intézményes módon garantált vertikális és egyirányú kommunikációra épülő társadalomnak terében. Azokban az archaikus birodal-

makban, amelyek 'feltalálták' a centralizált államot, az írás – amelynek alapvető szerepe volt nemcsak a társadalomszervezésben, hanem az emberi valóságpercepció és pszichés-kognitív struktúrák átalakításában is⁴ – kommunikációs technológiaként döntő tényezővé vált; egyebek mellett világra segítette a hierarchikus hatalmi helyzetek adminisztrálásához nélkülözhetetlen bürokráciát. (Mindazonáltal óvakodnunk kell a technológiai determinizmustól; Hajnal István megyőzően érvel amellett, hogy az európai középkorban épvenséggel az írás, pontosabban az írásbeliség kultúrája volt az, ami az eredően vertikális társadalmi formákat horizontálissá változtatta.)⁵

A kommunikációs technológiák történetének többlepcsős forradalmában – amint arra Neil Postman, amerikai médiászakértő rámutat – a döntő lépés akkor történt meg, amikor az információ és az információ hordozója elvált egymástól, az információs célból továbbított jel sebessége addig elközelhetetlen módon felülmúltta azt a sebességet, amelyet az addott kor közlekedési eszközei lehetővé tettek. Ez a 19. század első feleben következett be, a vezetéken a feladó által kódolt jeleket továbbító és azokat a fogadó által dekódolt Morse-táviró feltátlásával és tömeges elterjedésével. A táviró olyan interaktív kommunikációt tett lehetővé, amelyet nem akadályoznak azok a térbeli távolságból következő időbeli korlátok, amelyek nemcsak a lovas futárok vagy postagalmabok, de még a század első évtizedéinek közlekedését forradalmasító vonat számára is – vagyis azokban az esetekben, amikor az információ terjedésének sebessége egybeesett fizikai hordozójának sebességevel – áthághatatlannak bizonyultak. Az új helyzet – amelynek következményei ott és akkor persze még nem voltak láthatóak – potenciálisan, csíraformában már magában hordozta a 20. századi telekommunikációs technológia és tömegmédia létezéséből fakadó sajatos problematikát.

A táviró révén az információ elvált attól a lokális kontextustól, ahol eddig létezett. Ez megtérítette áruvá válásának, kommodifikációjának a lehetőségét. Olyan áruvá vált, amely minden nagyobb szerepet játszott a társadalmi, gazdasági és politikai éleiben. Postman felidézi azt a pillanatot, amikor a Washington – Baltimore távíróvonal átadása után a baltimore-i újság, a *Baltimore Patriot* azzal a kommentárral tudósította olvasóit a washingtoni képviselőház egyik döntéséről, hogy a döntés és annak újsághírként való megjelenése között minden összes két óra telt el, s ez a tény mindenél fényesebben bizonyítja a térbeli távolság semmissé válását.⁶

⁴ Harold A. INNIS: A kommunikáció részrehajlása. Rohonyi András fordítása. In: ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert – TERESTYENI Tamás: *Média, nyilvánosság, közvetlenség*. Közvetlenség. Budapest, Gondolat, 2007. 843–865.

⁵ HAJNAL István: *Teknika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézet, 1993.

⁶ NEIL POSTMAN: *Technopoly. A Surrender of Culture to Technology*. New York, Vintage Books, 1993. 68.

Az újságnak ebben a kis epizódban játszott szerepe – retrospektív szemlélye a dolgot – a tömegtársadalomnak, a médiának és a közvéleménynek oly sokfelé értelmező elnémetléteket lehetőséget adó bonyolult konstellációját előlegezte meg. A nyomtatott sajtó persze jóval korábbi találmány volt; a modern nemzetállam születéséről írva számos szerző hangsúlyozta a nyomtatott könyvnek mint új kommunikációs technológiai eszköznek a jelentőségét. Benedict Anderson klasszikusnak számító művében pedig egyenesen abból indult ki, hogy a nemzetnek mint képzeletbeli közösségeknek – vagyis olyannak, amely a tagjai által konstituált társadalmi képzeletviliágban összetartozó, ám egymást személyesen nem ismerő egyének összességeként jelenik meg – a létezése nem lett volna lehetséges a nyomtatott újság nélkül.⁷ Ez nemcsak egyszerűen információkat közölt, hanem – az újságnak mint sajátos kommunikációs médiumnak a szerkezetéből következően – alapvetően átalakította a belőle tájékozódó közösség idő és térképzeteit. Az újsában potenciálisan benne rejtőzködő lehetőségek az aktualizáláshoz azonban szükség volt a kommunikációs technológiai forradalom következő lépéseihez; a már említett távíró mellett ebben alapvető szerepet játszott a fényképezés; ez a valóság képi értelmezésének olyan új módját jelentette, amely majd a 20. században, a film és a televízió feltalálása után teljesedett csak ki igazán.

Tömegtársadalom, tömegkommunikáció, tömegmédia: a rádió, a televízió és a demokrácia

A tömegtársadalom fogalma – a látszat ellenére – korántsem egyszerű, analitikus terminus; nem csupán azt a tényt szögezi le, hogy a 20. századi társadalomak a 18. század vége óta tartó demografai robbanássorozat következtében addig elképzeltetlen méretűvé növekedtek. A fogalom konnotációi ennél jóval szélesebb körtük. A kifejezés az első világháború utáni német kultúrkritika világába visz bennünket; elít és tömeg szembeállítása ezen gondolatkör számos dichotóm fogalomtájának egyikeként nagy népszerűségre tett szert. Eszerint a förténelmet és politikát aktívban alkotó kreatív elit szemben áll a passzív, könnyen manipulálható tömeggel.⁸ A koncepcióból logikusan következett a közvélemény fogalmával kapcsolatos alapvetően negatív korabeli vélekedés. Oswald Spengler, a korszak emblematiskus figurája, a húszas évek elején beszélték, *A Nyugat alkonyának* a szerzője maró stilusban – s a korszakra oly jellemző árukapsolással – egyszerre ostorozta a közvéleményt, a sajtot és a politikai demokráciát.

⁷ Benedict ANDERSON: *Imagined Communities*. London–New York, Verso, 1991.

⁸ A korabeli német éliteinekéket részletesen tárgyalja Walter STRUVE: *Elites against Democracy. Leadership in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890–1933*. Princeton – New Jersey, Princeton University Press, 1973.

Egyáltalán nem véletlen, hogy az ugyancsak első világháború utáni német kultúrkritika foglalkozott első ízben szisztematikus módon a technológia problémájával.⁹ A négy évig tartó világháború az emberiség első totalis háborújaként vonult be a történelemben; ez azért volt így, mert az – az 1861–1865 közötti, történelmi leg lokális jellegű amerikai polgárháborútól eltérően – az első olyan jellegű háború volt, amely a modern technológiára épült. Ez a háború tudatosította a kortársak számára első ízben az emberi létezést alapvetően meghatározó új dimenziókat, a technológiának a megjelenését. Az előzmények a 19. századba nyúltak vissza; a közlekedési eszközök gózgépre alapozott forradalmat hamarasan követte a hírközlési eszközöké, amely oly mélyrehatón átállította nemcsak a minden nap élet szerkezetét, hanem a politika szféráját is. Az első világháború utáni krízis talaján száriba szökkenő totalitarizmusok eszközölfáranak a – nyomtatott sajtó mellett – nélkülözhetetlen darabja volt a rádió, a tömegkommunikációnak az új eszköze, amely – a nyomtatott sajtóval ellentétben – nem az írásbeliségre, hanem a szóbeli kommunikációra épült. Harmadik lépés volt ez abban a sorban, amelyet a Morse-féle, a jeleket kábelleken továbbító, és a Marconi-féle, vezeték nékűli szíkratáviró fémfeljzett. Döntően újat jelentett a tekintetben, hogy a bemeneti oldalon és a kiemeneti oldalon, tehát a jel kódolása előtt és annak dekódolása után az emberi hangot használta a közlés médiumaként. A rádió vertikális típusú kommunikációval dolgozó média: az üzenet feladója és címzettje közötti viszony aszimmetrikus. A rádióállomás által sugározott tartalmakat befogadó hallgatónak nincs módjában – eltérőként a betelefonálós műsoroktól – az, hogy maga is közzövé váljék; a kommunikációs szituációban kiosztott szerepek rögzítettek. Következésképpen ideális tömegkommunikációs eszköznek tűnik minden erősen hierarchikus politikai berendezkedés számára; segítségével gyorsan és hatékonyan lehet a központból az autoritás aurájával felruházott üzeneteket eljuttatni egy homogénnel feltételezett – s ez a feltételezés a 20. század első felének viszonyai között nem volt üres fikció – társadalom tagjainak, a legkisebb közös többszörös metodológiai elvét követve. A rádió teljes átszervezését célul kitűzö totalitárius diktatúrák számára a rádió az állandó mozgósítás – az első világháború utáni frontgeneráció neokonzervatív ideológiusa, Ernst Jünger nagyon is ráérzett arra, hogy az új korszak fő jellemző a technológia segítségével végigvitt totalis mobilizáció lesz¹⁰ – alapvető instrumentumának számított. A Harmadik Birodalomban az olcsó és szinte mindenki számára elérhető néprádió (*Volksempfänger*) volt az az első számú propagandaeszköz, amely eljuttatta a Führer üzeneteit a német népközösségg számára. A rádió – mivel az üzenet hordozója nem a nyomtatott betű, hanem az em-

⁹ Jeffrey HERF: *Reactionary modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

¹⁰ Ernst JÜNGER: *Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt*. Ernst Jünger Werke, Band 6., Essays II. Stuttgart, Klett Verlag, 1982.

beri hang volt – kiváltképpen alkalmasnak látszott a rendszer politikai céljait szolgáló Gemeinschaft-illúzió felkeltésére. Azonban az, hogy a műsorkészítők által kódolt üzenet dekódolása a hallgatói oldalon vajon teljes egészében a küldő által használt referenciaikódok alapján történt-e, annak az aktuális kulturális kontextusnak volt a függvénye, amelybe a média és az általa használt telekommunikációs technológia beágyazódott.¹¹

A rádió esete bizonyítja, hogy óvakodni kell az egyoldalú technológiai determinizmustól, tehát semmiképpen sen lehet azt állítani, hogy a rádió – mint a tömegmédia első 20. századi megjelenési formája – a totalitárius rendszerek létrejötére okának, afféle első mozgatónak volna tekinthető. minden bizonytalán igaza van az egyébként a határozott technodeterminizmus álláspontján álló Neil Postmannek, aki azt mondja, hogy amikor egy új tömegkommunikációs eszköz megjelenik – az Ő példája a könyvnyomtatás –, akkor az új konstelláció nem írható le egyszerűen azzal, hogy *régi konstelláció + új technológia*, hanem egy olyan új elrendeződés áll elő, amely egészént különbözik a régitől. A megállapítás aligha vonható kétségbé, ám ebből nem következik az, hogy az új konstellációhoz a kezdet lökést kizárolag az új technológia adta volna. A már idézett Hajnal István – aki a kommunikációelméleti megközelítésnek nemzetközi szinten is egyik első meglelegezője volt; Marshall McLuhan többször is hivatkozik rá kultikus művében¹² – alighanem sokkal relevánsabb módon közelítette meg a problémát. Úgy vélté, hogy az igazán nagy társadalmi, strukturalis jellegű változásoknak nincsenek egyértelműen kijelölhető okaik; a kémiai folyamatokhoz hasonlította a dolgot, amikor a különböző komponensek egymásra hatásából, egymásra történő reagálásából jön létre az új vegyület.

A vita – az illesfélé viták természetéből fakadóan – végérényesen persze nem zárható le, de a rádió története a Hajnal-féle megközelítést támasztja alá. A rádiózás elterjesztésében az Amerikai Egyesült Államok évekkel megelőzte Németországot; 1930-ra az országban több mint hatszáz rádióállomás működött, s adásuk húszmillió otthonban, az amerikai családok negyven százaléka számára volt elérhető.¹³ A minden új technológiát rajongó lelkesséssel üdvözöl Amerikát a kultúrkritikai tradícióhoz tartozó Neil Postman a maga pessimista viziójában a technológiának a kultúra uralmát megvalósító *Technopoly* – a szó magyarára nemigen lefordítható; nyilvánvaló utalás a *Monopoly* nevű ismert társasjátékra – korszakának első számú megtestesítőjeként tartja számon. Ha a technológiai determinizmus tétele megállna a helyét, a rádiónak hasonló politikai változásokhoz kel-

¹¹ A problémára vonatkozóan lásd: Stuart HALL: Kódolás – dekódolás. Berényi Gábor fordítása. In: ANGELUSZ Róbert – TARJUS Róbert – TERESTYÉN Tamás: *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat, 2007. 131–142.

¹² Marshall McLuhan: in. (1. j.) 113–116.

¹³ Douglas KELLNER: *Television and the Crisis of Democracy*. Boulder–Oxford, Westview Press, 1990. 34.

lett volna vezetnie, mint Németországban. Nem ez történt; a rádiózás ugyanis a vállalkozói mentalitással és egalitárius politikai trádícióval mélyen átitatott Amerikában villámgyorsan kommercializálódott. A rádió Amerikában tehet – az eltérő társadalmi-politikai kontextuszban – nem egy totalitárius politikai rendszer propagandaeszközévé vált, mint Németországban, hanem egy fogyasztói tömegkultúra általánossá válásának lett fontos tényezője; ebben a minőségeben lényeges szerepet játszott az amerikai nemzeti tudat formálásában. Kezdettől fogva két irányzat érvényesült; megjelent a közösségi rádiózás – oktatási és vallási jellegű műsorokkal –, azonban a kereskedelmi rádiózás hamarosan túlsúlyba került, s a dinamikusan fejlődő és igen igéretesnek tetsző piacot néhány nagy cége osztotta fel egymás között.

A rádió megjelenése Amerikában – ismét csak Postman terminusát kölcsönvéve – a *Technopoly* kiépülésének korszakára esett. A húszas évek a modern életforma tömegessé válásának évei voltak az USA történetében – mutat rá Douglas Kellner¹⁴ –; a beszélő bútorarab tömeges megjelenése az amerikai otthonokban csak egy láncszeme volt annak a találmányozónak, amely gyökeresen átalakította a minden napokat. Az elektromos kenyépritítőtől a mosógépig, a repülőgépig és a gyorsítéketésig nagyon sok minden lehet írt említéni, de a legnagyobb jelentőséggel minden bizonnyal a személyautó birt. Ez átemelte a modern amerikai tudába a 19. századi westernmitológia alapvető mitológemáját, a folyamatosan és megállíthatatlanul a távoli látóhatár felé mozgó határonal, a *frontier* képét, amely az amerikai nemzeti tudat alapítétegét adó expanzív dinamikának hű kifejezője. A rádiózás ennek az összetett gazdasági-technológiai-politikai kontextusnak csupán az egyik, bár fontos eleme volt.

A kereskedelmi hirdetésekkel és jazz-zenével tarkított szórakoztató műsorok annak a sajátos amerikai életformának, az *American way of life*-nak a képet jelentették meg a hallgatóság számára, amely – mindenekelőtt a mozgóképes médiumra épülő amerikai filmipar segítségével – éppen ezekben az években vált a legfontosabb amerikai kulturális exportcikké. Nem véletlen tehát, hogy az európai kultúrkritikai beállíttatáságú értelmiség előtt ezekben az években remlik fel az amerikanizálódás réme, mint az európai kultúrát fenyegető első számú veszély; a német Herman Keyserling, a húszas évek népszerű szárfilozófusa például vaskos könyvet írt Amerikáról.¹⁵ Az új vizuális média segítségével megvalósított álmagyártás politikai felhasználhatóságának lehetőségeire felfigyelt a német totalitárius propagandagépezetnek első számú technikusa, Goebbels is, aki nem mulasztotta el felhívni a német filmesek figyelmét az amerikai tömegfilm receptjének a tanulmányozására.

¹⁴ KELLNER i. m. (13. j.) 29.

¹⁵ Hermann KEYSERLING: *Amerika: der Aufgang einer neuen Welt*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1930.

A mozgóképes technológiát felhasználó televízió a második világháború követő gazdasági fellendülésre alapozott fogyasztói társadalom és az arra épülő demokratikus joléti állam alapvető tömegmédiaakként politikai hatásait tekintve sokkal jelentősebbnek bizonyult a két világháború közötti mozinál. Ennek számos oka volt; az egyik leglényegesebb minden bizonnal az, hogy a televízió volt az a médium, amely radikális módon törte át a nyilvános és a magánszára határait. A mozi ezt nem tette meg; e tekintetben sokatmondo a régies elnevezése: filmszin-ház. A színház hagyományosan nyilvános téren számított; a legkevésbé sem véletlen, hogy az antik poliszban a görög dráma és a demokrácia, a politikai élet drámája szervesen összekapcsolódott; az utóbbi nemigen tudott volna meglenni az előbbi nélkül. (Érdemes e tekintetben megemlíteni Richard Sennett Hannah Arendt politikai filozófiája által inspirált koncepcióját, melyben a 18. századi nagyvárosi nyilvánosság alapvető elemeként jelenik meg az a korabeli színház, melyben a színház és a néző között még sokkal nagyobb fokú kölcsönösség – ha úgy tetszik, interaktivitás – volt, mint a polgári színház későbbi formában¹⁶). A televízió ezzel szemben áttörte a nyilvános és privát közötti határvonalat; a manapság oly sokat emlegetett médiapolitizálás, amelynek lényegi eleme a személyes és a nyilvános összeolvasztása, aligha volna lehetséges nélküle.

A történetnek többféle olvasata van. A kultúrkritikai ihletésű változatot a kultúripar Adorno és Horkheimer által bevezetett fogalmára támaszkodó, marxista ihletettségű frankfurti kritikai iskola egymást követői nemzedékei dolgozták ki. Marcuse, a hatvanas évek diákmozgalmainak sztárja korabeli bestsellerében, *Az egydimenziós emberben* igen pesszimista víziót rajzol fel arról a modern technológiákról épülő neokapitalizmusról, amelyben az egydimenziós technológiai universalizmusról – a vizuális tömegmédia hathatós segítségével – zárt politikai univerzum-má alakul át.¹⁷

A vizuális jeleket továbbító tömegmédia jelentősége és annak a társadalmi valóságra gyakorolt hatására a hatvanas években úgyszólvan nem lehetett nem felfigyelni. A filmes és gondolkodó Guy Debord – a korabeli francia filozófiában egyáltalán nem szokatlan módon – a marxista megközelítést a posztmodern gondolkodással ötvözve a spektákulum társadalmának felemelkedéséről beszélt; azt a koncepciót előlegezte meg, amely a neokapitalizmus által uralt posztmodern szituáció alapvető jegyének valóság és kép összeolvasdását tartja:

„2. A képek, elszakadva az élet valamennyi aspektusától, közös áramlásban olvadnak össze, amelyből az élet valamikori egysége többé nem állítható helyre. A részlegesnek fel fogott valóság úgy tárol fel a maga általános egységében, mint önmagában lévő pseudevilág, amely kizárálag szemlélésre állt elő. A világról alkotott képek szakosodása az autonóm kép

¹⁶ Richard SENNETT: *A közéleti ember bukása*. Fordította Boross Anna. Budapest, Helikon Kiadó, 1998.

¹⁷ Herbert MARCUSE: *Az egydimenziós ember*. Fordította Józsa Péter. Budapest, Kossuth, 1990.

világában teljesedik ki, ahol a csaló még önmagát is becsapja. Általában véve a spektákulum, mint az élet konkrét kifordítása, a nem-élt autonóm mozgása. (..) 18. Ahol a létező világ pusztá képekké változik, ott a pusztta képekből valódi lények lesznek — fantazmák, amelyek hypnotikus erővel hatnak a viselkedésre. Mivel a spektákulumnak az a dolga, hogy a világot, amely közvetlen módon immár nem megragadható, különböző speciális eszközök és elvek közvetítésén keresztül láttassa, természetes, hogy az emberi látást hozza abba a kivételezett pozícióba, amelyet valaha a tapintás érzéke foglalt el; a legabsztraktabb, a legkönyebbben félrevezethető érzék felel meg a jelenkor társadalomban uralkodó általános absztrakcióinak. De a spektákulum nem azonosítható pusztta szemmel — még akkor sem, ha fülünk is van mellé. Elszökik az emberi tevékenység elől, elérhetetlen az újból átgondolás és a korrekció szándéka számára. A spektákulum a párbeszéd ellenéte. Ahol csak a reprezentáció független életre kel, újratéríti önmagát.”¹⁸

A jel és valóság hiperrealitássá történő összeolvadásának pozitímodern koncepcióját a nyolcvanas években – az ugyancsak a hatvanas években híressé lett Marshall McLuhan médiaelmélete által inspirált – Jean Baudrillard dolgozta ki. A pozitímodern gondolkodás időnként meg lehetősen nehezen követhető szofisztikájánál azonban bennünket jobban érdekel az, hogy az örvényes-hatvanas években a televízió, a dominánsával vált tömegmédia hogyan befolyásolta a politikai demokráciát. Ennek a befolyásnak a természete az új típusú tömegkommunikációs technológia alkalmazásában és tömegméretekben történő elterjesztésében üttöörő szerepet játszó Egyesült Államokban bontakozott ki a legteljesebb. Douglas Kellner a televízió és a demokrácia válságának vizszonyával foglalkozó monografiájában – a kultúrkritikai hagyomány szellemében – kiemeli: a televízió erőteljesen hozzájárul azhoz, hogy a nézőkben kialakítsa a hipermodern technokapitalizmus kulturális formáinak fogyasztását központi térennek tekintő attitűdöt.¹⁹ A néző számára természetessé válik a fragmentált, high tech világ. A televízió rontja egy aktivabb részvételen alapuló közéleti szféra kialakításának esélyeit; a polgár szerepe a választások közeledtével lárványosan megerősödő politikai marketing által előállított termékek fogyasztására korlátozódik. Ugyanakkor ő is hangsulyozza, hogy – jóllehet a televízió a vertikális, az interaktív kommunikációs pozíciót kizáró tömegmédia – a nézőt mégsem szabad a kommunikáció passzív résznevőjének, teljességgel kiszolgáltatott célobjektumnak elköpzelni. A verbalitást és a lineáris, díszkúrziív gondolkodás szabályait a képi üzenettvállítás logikájának alárendelő televízió ugyanis alá van vetve a kódolás-dekódolás bonyolult, sokszor kiszámíthatatlan folyamatának; az üzenet dekódolásához a néző nem minden ugyanazt a kódkönyvet használja, mint a műsorkészítők. Hogy konkréter esetben mi történik, az az éppen aktuális társadalmi-politikai kontextus függvénye. A televízió egy olyan bonyolult erőtében fejt ki a maga politikai hatását, amelyben a tele-

¹⁸ Guy DEBORD: *A spektákulum társadalma*. Fordította Erhardt Miklós. <http://www.c3.hu/~ligal/spekt%20ars%20liget%2011%20print.pdf> 2. 4.

¹⁹ KELLNER i. m. (13. l.) 124.

víziós műsorkészítés technikai és szakmai imperatívszai, a televíziós óriáscégek profitelvárasai, a demokratikus politikai rendszer intézményes logikája és a politikai elitek pillanatnyi erőviszonyaiból fakadó politikai nyomásgyakorlás egyszerre működik. Kellner, végigkísérve az amerikai televíziózás történetét a hatvanas évektől a Reagan-éráig, arra a következetésre jut, hogy ez a tömegmédia sokféle politikai szerepet képes eljátszani. Hol a politikai status quo védelmezője, hol az adott kurzus delegitimítációját elősegítő alapvető tényező – lásd Watergate-botrány – volt. Időnként a demokrácia házörzöjének (*watchdog*), időnként pedig az amerikai technokapitalizmus engedelmes ölebénék (*lapdog*) szerepét játszotta el. Kellner 1990-ben megjelent könyvének végen jelzi az – akkor még csak potenciális – átmenetet egy másik tömegmédia korszakába; optimista vizióval zártá egyébként inkább a bortuláásra hajló gondolatmenetét.²⁰ Annak a sejtésének ad hangot, hogy az elterjedően levő számítógépes hálozatok a demokratikus tömegkommunikáció korszakának beköszöntött jelzik: körvonalazódik a Háló víziója.

A szabadság hálója

Manuel Castells az írásom címében jelzett internet-galaxis metaforájával egy olyan újabb korszakváltásra utal, amely a rádió és televízió által uralt világ szöveteiben ismét csak alapvető változásokat eredményezett. Beköszönt az információ korszaka. Castells szisztematikusan áttekinti, hogy milyen következményekkel jár az emberi létezés különböző szférában a globalizációnak, az információs forradalomnak és a kapitalizmusnak egyetlen nagy átfogó folyamattá való összeolvadása: monumentális víziója korunk nagy átalakulásának freskóját rajzolja meg.²¹

A vízió alapja egy metafora, a háló metaforája. A metaforák általában univerzális használatra csabitanak: segítségükkel a valóság addig érthetetlen jelenségei megnagyarázhatóvá válnak. A háló esetében is valami hasonló történt. A terminus egy szervezéselméleti problémára megy vissza, arra, hogy egy rendszer vagy szervezet milyen mechanizmusokkal képes biztosítani saját működését. A kérdés nyilvánvalóan releváns az emberi társadalom – mint különböző alrendszerök összessége – esetében is. Az egyik megoldás a hierarchikus irányítás, amelynek során az utasítások vagy irányítási kódok egy központból érkeznek. A döntési kompetenciák a központ privilegiumát képezik. Minél távolabb helyezkedik el a rendszer valamely pontja a rendszer centrumától, annál kevésbé van döntési jogosultsága; szerepe annál inkább a központ számára történő információtvállalás, illetve a kapott utasítások végrehajtása. Ennek a vertikális típusú megoldásnak a nyilvánvaló háránya az, hogy minél komplexebb a rendszer, annál nehézkesebbé,

²⁰ KELLNER i. m. (13. l.) 219–222.

²¹ Manuel Castells: *Az információ kora. II. Az identitás hatalma*. Rohonyi András fordítása. Budapest, Gondolat–Infónia, 2006. 23.

lassúbbá, rosszabb hatásfokúvá válik az irányítás; a centrum minden kevésbé képes feldolgozni a beérkező információtömeget, s a kiadott utasításoknak minden több alsóbbrendű szinten kell áthaladniuk, még ejtunak abba a pontba, amely az utasítást ténylegesen végre is hajta. Az idő- és energiaveszteség, a nagyfokú rugalmatosság és a környezettel szembeni viszonylag alacsony fokú adaptációs képesség mellett az illesfajta vertikális döntési hierarchiákon alapuló rendszerek beépített hátránya a nagyfokú sebészhetőség: ha a középpont megbénul vagy megszemmisül, az egész rendszer működésképtelenné válik. A politikai szférában ilyen típusú szerződés a centralizált, abszolutista jellegű állam. A döntések a határon belül születnek; az utasítások egymásra épülő bürokratikus szinteken keresztül jutnak el azokhoz az aktorokig, aiknek ezeket végre kell hajtaniuk. A gazdasági szférában az etatista, tervutasításos, létező szocializmusként ismert modell tartozott ebbé a kategóriába.

Egy rendszer önszabályozásának másik lehetséges módja az, amelyik nem hierarchizált piramisszerű felépítésen alapul, benne nem a vertikális, hanem a horizontális kapcsolatok dominálnak. Ez a hálózatszerű önszabályozás esete, amikor a döntési kompetenciák nem egyetlen központba sürüsödnék, hanem megosztanak a hálózat különböző csomópontjai között. Itt is van természetesen bizonysos fokú hierarchia; vannak a hálózatnak kitüntetett és kevésbé kitüntetett csomópontjai, de az abszolut központ pozíciójába egyik csomópont sem kerülhet. Az információ-áramlás nem egyirányú; nem a centrumból halad a periferiák felé, hanem a hálózat különböző helyei közötti kölcsönösség, interaktivitás jellemzi. Ennek az önszabályozási mechanizmusnak a piramisszerű struktúrához viszonyítva előnye a változó környezettel szembeni jóval nagyobb fokú adaptációs képesség, továbbá a különböző váltózásra adott válaszhoz szükséges reakcióidő lényeges lerövidülése. Végül, de nem utolsó sorban az ilyen típusú rendszer sokkal kevésbé sebehető, nincsen olyan központja, amelynek elvészése vagy döntésképtelensége az egész rendszert működésképtelenné tenné. A politikai szerveződések közül inkább a háló-modell elvéhez közelítettek a különböző feudális premodern társadalmak, amelyekben volt ugyan egy szimbolikus hatalmi központ – az uralkodó –, ám a helyi hatalmi ágensek általában birtokolták a közhatalmi kompetenciák és jogosítványok jelentős részét. De ez a berendezkedés mégsem tudta kihasználni a hálózati felépítés fenntállitott előnyeit. A feudális hálózatok csomópontjai ugyanis nem kooperáltak, hanem rivalizáltak egymással; mindegyik arra törekedett, hogy a saját hatalmát maximalizálja, s a rendszert centráliára alakítsa át.²² Az adott technológiák, közlekedési, kommunikációs, gazdasági és társadalmi feltételek között a feudális rendszerek a szétesés felé gravitáltak.

²² A hálózatok elméletére vonatkozóan lásd: BARABÁSI Albert-László: *Behálózva: a hálózatok új tudománya: hogyan kapcsolódik minden egymáshoz, és mit jelent a tudományban, az üzleti és a minden nap életben*. Fordította Vicsk Mária. Budapest, Helikon, 2011.

A sikeresen működő hálózati típusú önszabályozás modellejét Adam Smith teóriájában a kapitalista típusú vállalkozásra épülő szabad piac működésmódjai szolgáltatják. Nincsen egy irányító központ, a piac szereplői közötti horizontális kapcsolatok a kereslet – kínálat törvényén nyugszanak; a szereplők viselkedése egyértelmű információt jelent a többi szereplő számára, a kooperáció mindenki számára kölcsönösen előnyös. A dolgokat elrendező 'láthatlan kéz' híres motívuma a rendszert működtető önszabályozó mechanizmusra utaló metafora. A rendszer későbbi evolúciója nem mindenben igazolta Smith optimizmusát, ám ezt anakronisztikus lenne hibájául felróni; a teória még a feltételeket alapvetően megváltoztató modern gyáripar megjelenése előtt, a korai modernítás viszonyai között szűletett.

Ha most egy nagyot ugrunk az időben, a 18. századból a 20. század végére, akkor olyan konstellációba csöppenünk, amely úgyszöván fekinálja magát arra, hogy a hálózati működés alapelvei által szolgáltatott fogalmi keretben értelmezzeük a valóság legkülönfélébb szeleteinek működésmódjait, a nemzetállamok felbomlássától a tökés gazdasági rendszer és a kultúra globalizációs folyamatáig. Ennek a fogalmi keretnek a relevanciájára a legerősebb bizonyítékot a kilencvenes évek technooptimista lelkesületektől flüttött lékgörében az internet, a számítógépes hálózatok összekapcsolódása révén létrejött világháló jelentette.

Manuel Castellsnek a posztmodern médiaelmelet által inspirált értelmezése szerint a világháló alapvető kulturális jelentősége abban van, hogy egy olyan multimédia kikristályosodási pontjává válik, amely a valóságot érzékeink számára egyfajta végtelenített hypertextként jeleníti meg:

„A multimédia hipertextjének időtlensége kultúránk egyik meghatározó vonása, amely befolyásolja az új kulturális környezetben felnevelkedő gyermekek elnéjét és emlékeit. A történelem először a vizuális anyagok elérhetősége szerint szerveződik, majd kiszolgáltatottá válik azoknak a lehetőségeknek, amelyeket a számítógépek a jelenetek keretéből kiválogattott pillanatok különféle speciális diskurzusoknak megfelelő összefüggéséhez vagy szétválasztásához biztosítanak. Az iskolai oktatás, a szórakoztató média, a reklám és a speciális újságírók úgy szervezik az általuk kibocsátott impulzusok időbeli sorrendjét, ahogyan az céltájuknak a legjobban megfelel, s ennek eredménye, hogy az emberi tapasztalat- és elmenyvilág egész birodalmából elérhetővé tett kulturális termékek tagolatlanul, értelmes sorrend nélkül helyezkednek el az idő dimenziójában.”²³

Frank Webster azt a szerepet, amelyet az internetnek, a Hálózatok Hálózatának a politikai demokrácia revitalizálásában tulajdonítanak, erősen eltúlzottnak és

²³ Manuel Castells: *Az információ kora. I. A hálózati társadalom kialakulása*. Rohonyi András fordítása. Budapest, Gondolat-Infónia, 2005. 589–590.

irrealisnak tartja.²⁴ Nézete szerint ez az elképzélés valójában a technológiai utópizmus legújabb megjelenési formája. Ez időről időre megkísérti a gépi civilizációt. Ennek a technológiai utópizmusnak három megkülönböztető jegyét sorolja fel. Az első a posztmodern gondolatkörből kölcsönözőt motivum. Ez a szubjektivizmusnak azt a formáját vallja, amely relativizálja a kartéziánus szubjektum fogalmát; a magányos ego helyébe egymással összekapcsolódó szubjektumok hálózattal állítva. A másik megkülönböztető jegy az az elképzélés, amely biológiai organizmus és gép összeolvadását vízionálva a kiborgok korszakának eljövetelét hirdeti meg. (Nota bene: ez valójában nem új gondolat. A kiborg fogalmát Ernst Jünger már a húszas években felvette.) Webster szerint a legújabb technológiai utópizmusnak ehhez a két jellemzőjéhez szorosan kapcsolódik az a posztdarwinista biológiai koncepció, amely a káosz és a komplexitás fogalmaira építve azt állítja, hogy az élő szervezetek oly mértékben bonyolultak, hogy irányíthatatlanok, ám paradox módon éppen komplexitásukból következően képesek az önszabályozásra. Webster hangsúlyozza, hogy ez az elképzélés van jelen az ökológiából ismert Gaia-elméletben is, amely a földi ökoszisztemák összességeit ugyancsak egy gigantikus méretű önszabályozó hálózatként ábrázolja. Végül is – Webster szkeptikus konklúziója szerint – a hálózat metafora a láthatatlan kéz tériájának legújabb változata.

A demokrácia esélyei egy posztdemokratikus korban: a digitális demokrácia perspektívái

Colin Crouch angol politikatudós szerint posztdemokratikus korszakban élünk, amelynek legfőbb jellemzője a demokrácia entrópiaja. A folyamat nem megfordítható; legfeljebb a következményei enyhíthetők, káros hatásai valamelyest oskenthalthatók.²⁵ Az általa felsorolt okok között megjelennek a gyakran hallott érvek a politikai hirdetésipar uralmától és a politikát a gazdasági szféra mintájára a kereslet–kinálat törvényének alávetett szféraként megjelenítő konceptiótól kezdve a személyességnak és az intimitásnak a politikai kommunikációban történő tényeréséig. Crouch – számos egyéb tényező mellett – az egyik legnagyobb bajnak azt tartja, hogy – a neoliberális ideológia által kísért gazdasági következményeképpen – az államok politikai intézményrendszere elvezítette sajátos politikai karakterét; ma a szervezeti működés egyetlen legális modelljeként a késsei modernítás tőkés cége jelenik meg. Ez aláássa a politikai szféra önbizalmát és legitimitását.

²⁴ Frank WEBSTER: *Information and Communications Technologies: Luddism Revisited*. In: John DOWNNEY – Jim McGUIGAN (szerk.): *Technocities*. London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications, 1999. 62.

²⁵ Colin Crouch: *Post-Democracy*. Cambridge, UK – Malden, USA, Polity Press, 2011. 12.

Azonban a demokrácia hanyatlásáról szóló történetet tággabb időkeretbe kell illeszteni. Célszerűnek látszik visszamenünk egészben a hatvanas évekig. Az évtizedet lezáró 1968-as diáklázadások a fogyasztói társadalom és a jóléti állam ellen irányultak; az újbaloldal kétségebe vonta – a két világháború közötti kultúrkritikára emlékezetető módon – a parlamentáris többpárti liberalis demokrácia demokratikus jellegét; azt állította, hogy a demokratikus intézményrendszer egy oligarchikus valóság áruhája; valójában olyan korporatív liberalizmusról van szó,²⁶ amely a tőkés nagyvállalatok érdekeit szolgálja ki. Úgy vélték, hogy a valójában nem a választók érdekeit megjelenítő képviselői demokráciát közvetlen, participatív demokráciával kell felváltani.

Végző soron – a látványos külöségek ellenére – 1968 nem jelentett komoly kihívást a létező gazdasági-politikai rendszer számára. Annál inkább az 1973-as olajválságot követően kezdődő átalakulás, amelynek végeredménye a kilencvenes években felmelkedő globalis kapitalizmus rendszere lett. A változás nem hagyta érintetlenül a politikai struktúrákat sem; a nemzetállami keretekhez kötődő demokratikus jóléti állam válságba került; a Keynes-féle intervencionalista gazdaságpolitikát felváltó neoliberalizmus – jóllehet országonként igen eltérő mértékben – leépítette a jóléti államot. Mindezek a változások – amelyeket persze e helyütt inkább csak vezérszövetséren jelezni tudunk, mint részletesen leírni – komoly hatással voltak a demokratikus politikai rendszerekre. Az 1989-es kelet-európai változások eredményeképpen a létező szocializmust ebben a térségben is kapitalizusra alapozott demokratikus politikai rendszerek váltották fel. Ugyanakkor a globális kapitalizmus nemcsak az emberek mindennapi életvilágát alakította át, hanem a nemzetállami demokrácia működéséhez szükséges politikai teret is.²⁷ A privat és közszírő közötti határ átjárhatóvá válásával a politika hagyományos ertelmezése is megváltozott; a tömegkommunikációs technológiákra épülő médiapolitika jellemzője a személyesség, az intimitás, s az ahoz kapcsolódó botránypolitizáció lett. A változásokat sokfeléképpen lehetett értelmezni. Egyfelől mind többet írtak a hagyományos demokrácia válságáról – a demokrácia a politikai eltek zártkörű játszmájává válik, tovább erősítve a politikai apátiát –, másfelől viszont megjelentek azok az optimista teoriák is, melyek úgy vélték, hogy új típusú demokrácia körvonalazódik. Ulrich Beck amellett érvelt, hogy a régi demokrácia ugyan valóban válságba került, de kialakulóban van egy új típusú politizálás²⁸

²⁶ Massimo Theodore (szerk.): *The New Left: A Documentary History*. Indianapolis – New York, The Bobbs-Merrill Company, 1969. 43.

²⁷ Ennek részletei kifejtését lásd: Kovács Gábor: Cézárok kora vagy komputerdemokrácia? A politikai tért átalakulása a globális kapitalizmus világában. Kézirat. 2011. A kutatást az NKA támogatta (pályázati azonosító: 2502/1056).

²⁸ Ulrich Beck: *The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge, Polity Press, 1997.

– a politika, átkerülvén a nyilvánosságból a személyes szférába, megszűnik a párt-gépezeitek privilegiuma lenni, s a különböző identitásmozgalmak segítségével az egyén birtokba veheti ezt a számára eladdig zárt világot.

Ehhez mi sem látszott alkalmásabb eszköznek az internetnél, a világhálónál, amely a szabadság természetes terírenaként jelent meg; úgy tűnt, hogy a digitális demokrácia kézzelfogható közelről került. A hálózat nem hierarchikus, páramisszerű struktúra, nincsen egy olyan középpont, amely parancsolna, s nincsenek olyan alárendelt szegmentumok, amelyek engedelmeskednének – ez volt a legtöbbet hangoztatott érvelés. A hatalomnak a hálózatban való eltitnéséről szóló posztmodern ízű koncepcióval kapcsolatban mások viszont arra figyelmeztettek, hogy a hatalom nem ellilan, hanem csupán átalakul:

„A hálózatok nyitott struktúrák, amelyek képesek a korlátozott bonyolásra, újabb és újabb csomópontokat építve magukba mindenkorral, amig a csomópontok képesek a hálózaton belüli kommunikációra (...) A hálózatra épülő társadalmi struktúra dinamikus, nyílt rendszer, amely fogékony az innovációra, anélkül, hogy veszélyezteti a rendszer egyensúlyát. A hálózatok megfelelő eszközök az innovációt, a globalizációt és a decentralizált koncentrációt alapuló kapitalista gazdaság számára (...) a szüntelen zajló dekonstrukció és rekonstrukció kultúrájára számára; az új értékek és közhangulatok azonnali feldolgozására beállítódott politika számára (...) Ám a hálózati morfológia egyben a hatalmi viszonyok drámai átszerveződésének a forrása is. A hálózatokat összekötő kapcsolszervek (például a politikai folyamatokat befolyásoló médiabirodalmak ellenőrzését kezben tartó pénzügyi áramlásiok) a hatalom privilegizált eszközei. Így e kapcsolók kezelői a hatalom igazi birtokosai. Mivel a hálózatok többszörösen átszövik egymást, a hálózatok közötti átjárás kódjai és kapcsolói valnak a társadalma formálásának, vezetésének és félrevezetésének alapvető forrásaiá.”²⁹

Castells nagyívű teoriájában egyenesen a tér megkettőződéséről beszél. Egyfélől ott van a helyek tere, amelyben az emberek többsége egy-egy geografiai-kultúrális mezőben hagyományos módon él a maga életét, másfelől pedig ott van az áramlások tere; itt lakoznak a globális élitek, ebben áramlik a töke, az információ és a hatalom.³⁰ A kettészakadt világban az idő is széthasad: a helyek terében és az áramlások terében más-más időkeretekben folynak az események.

Az internetre alapozott digitális demokrácia gondolata az antik közvetlen demokrácia modern körülmenyek között történő megvalósíthatóságának igéretével kecsget. A hagyományos formának nyilvánvalóan határt szabtak a fizikai korlátok – csak az antik polisz néhány ezres közösségeben volt működőképes. Ezzel szemben az elektronikus későmodern változat segítségével lehetségesnek tűnik ezek átlépése. Ugyanakkor ezt bizonyos értelemben az antik típus magasabb szinten való megjelenéseként gondolják el: a digitális demokrácia egyfelől biztosítani

²⁹ CASTELLS: i. m. (23. ij.) 600.

³⁰ CASTELLS: i. m. (23. ij.) 494–552.

fogja a szóbeliségen alapuló közvetlen politikai részvétel lehetőségét, másfelől pedig nem lesznek rá érvényesek a fizikai korlátok, vagyis nem kell korlátogni a résztvevők számát azért, hogy megőrizze működőképességét. A digitális demokrácia tehát megörízni látszik elője legtöbb erényét, a közvetlen részvétel lehetőségeit, annak negatívuma nélküli.

A koncepcióval szemben persze számos ellenvetés is felferült. Giovanni Sartori szerint az általa elektronikus demokráciának nevezett forma lényegében véve a népszavazásos demokrácia új változata lenne, amelyben a képernyő előtt ülő polgárok valakik által összeállított kérdésekre válaszolnának.³¹ Márpedig a népszavazásos demokráciák legnagyobb veszélye a manipulálhatóság, ugyanarra a problémára vonatkozóan nagyon különbözőképpen lehet igen vagy nem választ igénylő kérdéseket felenni. Másrészt – érvel Sartori – valójában ebben az esetben nem alakkul ki közös politikai tér a benne zajló véleménycserével és vitával, hiszen a polgár végeredményben egyedül ül a képernyő előtt. Ez utóbbi ellenvetéssel szemben persze megfogalmazható az, hogy idejétmult – Sartori a kilencvenes évek elején írta a könyvét –, mert manapság már léteznek olyan on-line közösségek, mint a Facebook, amelyek robbanásszerűen terjednek, s amelyekben létezik a vitának és a véleménynek egyfajta virtuális nyilvános tere. Ám az a kérdés továbbra is releváns, hogy vajon ez a virtuális nyilvánosság képes-e teljes mértékben helyette-

Hogyan viszonyul a digitális demokrácia a való világban létező konkrétt politikai intézményekhez? Az ezzel kapcsolatos tapasztalatok ismét csak arra intenek, hogy óvakodnunk kell az egyoldalú technológiai determinizmustól. Martin Hagen, három különböző ország politikai intézményrendszerének és az internettechnológiának a kölcsönhatását vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy mindenáron esetben a nemzeti kontextus a döntő. Az internet a meglevő trendek és a helyi politikai kultúra kontextusába ágyazódik be; nem annyira radikális alakítója a létező viszonylatoknak, mint inkább egyfajta trendrönsítőként (*trend amplifier*) működik.³² Az USA individualista, ám a participatív demokrácia ideáját, valamint az anarchizmus és a demokratikus populizmus eszméit is magában foglaló politikai hagyománya számára az internet az egyéni szabadság realizálásának magától érte fölődő eszközeiket jelenik meg. Erősen érezhető a hatvanas évek ifjúsági ellenkultúrájának öröksége is, amely – főleg Kaliforniában – összefonódott a számítógépes technológiai ipar robbanásszerű elterjedésével. A hajdani ellenkultúra sajátos *couleur localitát*ját jól jellemzik Theodor Roszaknak – aki annak idején maga is a mozgalom zászlóvívóje volt – ironikus szavai:

³¹ Giovanni SARTORI: *Demokrácia*. Fordította Soltész Erzsébet. Budapest, Osiris, 1999. 72.

³² Martin HAGEN: Digital Democracy and Political Systems. In: Kenneth L. HACKER – Jan van DJK (szerk.): *Digital Democracy*. London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications, 2000. 56.

„Új jeffersoni demokráciát akartak, amely nem a föld egyenlő elosztásán, hanem az információ egyenlő hozzáérhetőségen nyugszik. Az volt a mikrokomputer célja, hogy megtörse az elektronikus falvak globális kultúráját egy ép természeti környezet bőlésjében (...) Az elbúvő, idealisztikus elképzélésekben úgy jelenik meg a számítógép, mint afféle házitüzély vagy tábortűz, amely körül összegyűlve – műholdas összeköttetés révén – plétykálni lehet a világ tülfelén előkkel. Ez a nézet olyan rusztikus hangvételben nyilvánult meg, mintahá a számítógép egy újrajele volna.”³³

A nyolcvanas évek óta felelmeledő új ‘virtuális osztály’ által képviselt kaliforniai álam valójában két álam szintézise; a yuppie-é, amely az anyagi javakban megtesthesia gazdagásáról, illetve a hippié, amely a korlátok nélküli személyes szabadságról és a kisközösségekről szól. Egyszerre van itt szó a virtuális térből való származásról (*virtual flight*) és a fehér középosztály kirajzásáról (*white flight*) az ‘elshumosodó’ belvárosokból a kertvárosok falakkal övezett báziságra.³⁴ Az internet az amerikai politikai életben – ahol a pártok választási pártként léteznek és a képviselők ügyszólván politikai magánvállalkozóként jelennek meg – ideális eszköz arra, hogy a politikusok kapcsolatot tarítsanak választóikkal. Nagy Britanniában ezzel szemben az ún. fogyasztói demokrácia (*consumer democracy*) koncepciójának jegyében válik a politikai élet nélkülöhetetlen instrumentumává.³⁵ Ebben a megközelítésben éppen az a sajátossága sikkad el, amely a participatív, közvetlen demokrácia technológiai megtestesítőjéként jelentíti meg; az, hogy olyan tömegmédia, amely a horizontális és interaktív kommunikációt megvalósítva mindenki számára egyenlő esélyt biztosít ahoz, hogy felváltva lépjen az üzenet feladójának és címzetjének a pozíciójába. Az internetnek a fogyasztói demokrácia jegyében történő alkalmazása ugyanis a közszolgáltatások jobb elérhetőséget célozza; itt eleve egy aktív és egy passzív férfirol van szó.

Németország politikai rendszere az erős pártokra épül. A képviselőknek itt – Amerikával ellentében – nem annyira a választóikkal, mint inkább pártjaikkal kell kommunikálniuk. Következésképpen az internet itt elősorban a választóközönséggel folytatott partkommunikáció médiuma. Németországnak egyébként is elterjedt a történelmi tapasztalatai, a tekintetben, hogy a modern tömegmédia nem szükségképpen jelenik meg a politikai demokrácia támogatójaként; a náciizmus története azt bizonyította, hogy adott esetben igen veszédelemes fegyverként is felhasználható egy totalitárius politikai rezsim kezében.³⁶

³³ Theodore ROSZAK: *Az információ kultusza, avagy a számítógépek folklorja és a gondolkodás igaz művészete*. Fordította Gielér Gyöngyi. Budapest, Európa, 1990. 251.

³⁴ HAGEN i. m. (32. j.) 59–60.

³⁵ HAGEN i. m. (32. j.) 61.

³⁶ HAGEN i. m. (32. j.) 63–64.

A digitális demokrácia gondolatának megalapítására irányuló kísérletek sok esetben városi közösségekhez kapcsolódnak. Az egyik legtöbbször említett példa az *Amsterdami Digitális Város – De Digitale Stad* – volt, amelyet 1994-ben indított az amszterdami városi tanács.³⁷ A cél a városvezetés és a polgárok közötti interaktív elektronikus kommunikáció volt. A polgárok kifejthették a véleményüket a tanácsi döntésekkről, s különböző virtuális közterek álltak a rendelkezésükre az ügyek megvitatására. Azonban a halózat célja nemcsak politikai fórumok létrehozása volt; aktív részvényői voltak olyan művészek, akiket érdekeltek az ebben az új formában rejtőzködő artistikus lehetőségek. Az érdeklődés kezdetben igen nagy volt, nemcsak a városban, hanem azon kívül is. Három év alatt a virtuális közösségek ötvözetei tagja lett, s 2000-re a szám száznegyvenezre emelkedett. Azonban az idő műtálásával a kifejezetten politikai fórumok iránti érdeklődés erőteljesen visszaesett; a kísérletet utolterte a kortárs nem virtuális demokrácia egyik gyakori betegsége, a politikai apália. Másfelől a próbálkozás – az internetre jellemző általános tendenciának megfelelően – gyorsan kommercializálódott, s a digitális demokrácia mindenki által üzleti vállalkozás formáját kezdte magára ölteni.

Ám mondhatjuk azt, hogy bár a digitális demokrácia közvetlenül, 'forradalmi úton' talán tényleg nem vezethető be, de lehetséges egy másik, evolúciós jellegű átalakulás, amelyben a hagyományos parlamenti mechanizmusokat lépésről lépésre átalakítja az internet, mégpedig – a benne eleve jelenlevő szabadságpotenciál erejével fogva – egy jobban működő, demokratikusabb demokrácia irányába. Nos, az ezzel kapcsolatos tapasztalatok korántsem egyértelműk. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom figyelmezhet arra, hogy amennyiben a digitális demokráciát úgy definíáljuk, mint az arra irányuló kísérletet, hogy a demokráciát a tér, az idő és az egyéb fizikai feltételek jelentette korlátok nélkül gyakoroljuk, akkor először is pontosan meg kell határozni a definícióban szereplő fogalmakat. Másfelől tudatában kell tennünk annak, hogy legfeljebb kísérletről lehet beszélni, amely a politikában jelenleg még domináns gyakorlatok és habitusok megváltoztatását tűzi ki célul.³⁸ A politikai tevékenység hagyományosan személyes találkozásokon, gyűlésekben, grémiumokon zajlik, és kifejezetten verbális, retorikus képességeket tettek fel. Ezzel szemben a digitális demokráciához a képernyő előtt ülő egyének egészben más típusú készségek. Ugyanakkor figyelembe kell azt is venni, hogy a hatalom sokat emlegettet szétszóródása és új típusú – éppenséggel az internet segítségével történő – koncentrációja egyidejűleg zajló folyamat.³⁹ Mert igaz

³⁷ Manuel CASTELLS: *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society*. Oxford, Oxford University Press, 2001. 146–155.

³⁸ Jan van DIK: Models of Democracy and Concepts of Communication. In: HACKER – van DIK (szerk.); i. m. (32. jd.) 30.

³⁹ van DIK i. m. (22. jd.) 33–38.

ugyan, hogy a nemzetállami szuverenitás erodálódott, ám ez egyáltalán nem jár együtt az egyén fölötti kontrollmechanizmusoknak – amelyet Foucault nyomán biohatalomnak szoktak nevezni⁴⁰ – gyengülésével. A folyamat a világháló komolyan átfogó személyiségprofilokat képesek készíteni a felhasználókról, esztétikai beállítottságuktól és fogyasztási szokásairól szexuális preferenciáikig és politikai szimpátiáikig vagy vallási elkötelezettségeikig, amilyenről a hajdani totalitárius rendszerek hagyományos kézmnűipari módszerekkel dolgozó besügői vagy titkosrendőrei nem is álmodhattak. Igaz ugyan, hogy ma még a kis nővérek korát éljük, vagyis az uralkodó rendszert leginkább olyan virtuális feudalizmusként lehetne leírni,⁴¹ amelyben a kontroll monopóliuma több szereplő között oszlik meg. Ám az éppen napjainkban zajló vita a különfélé titkosszolgálatoknak átadott e-mail tartalmáról legalábbis jelzi azt, hogy ennek a virtuális feudalizmusról *virtuális despotizmussá* való átalakulása, vagyis egyfajta *globális virtuális szuverénnék* a megjelenése ma legalább annyira 'benne van' a technológiai pakliban, mint a digitális demokrácia.

A dolog másik oldala az, hogy bár a nemzetállamok – Manuel Castells kifejezését használva – sajakként hárnyónak a globális kapitalizmus viharos tengerén, ezeknek a sajakknak a kapitányai és tiszti karai nagyon is képesek arra, hogy a számítógépes-világhálós technológiának a segítségével kiterjessék az utasaik fölötti ellenőrzés lehetőségét. A hagyományos nemzetállami biurokráciákban megvan a képesség arra, hogy *infókráciává* alakuljanak át, ily módon megsokszorozva azt a hatalmi potenciált, amellyel kialakulásuk óta természetüknel fogva rendelkeznek.

Nem kétséges azonban, hogy az internet valóban elsőrendű eszköze a nemálló hatalmat megkérdőjelező társadalmi mozgalmak szervezésének. Manuel Castells, áttekintve az utóbbi évek ilyen jellegű megnövülését, 2012-es könyvében részletesen leírja, hogyan születnek meg ezek a mozgalmak, egy időben foglalva el az internet virtuális nyilvános terét és a nagyvárosok valóságosan létező nyilvános teréit. A kétféle közter ér sajátos, hibrid szférává olvad össze. Az internet – mint lényégenél fogva horizontális és interaktív tömegmédia – ez esetben valóban a szabadság terévé válik. Azonban Castells szerint többről van szó annál, hogy a háttérben szolgáltató kommunikációs technológia szerepét töltöné csupán be; nézete szerint az autonómia kultúrájának szövetében ez az egyik fő szál. A hatalmat op-

⁴⁰ A fogalom alapvető szerepét játszik Michael Hardt és Antonio NEGRI egyfajta posztmodern marxista szellemben megírt bestsellerében: *Empire*. Cambridge, Massachusetts – London, England, Harvard University Press, 2000. 22–41.

⁴¹ Jan VAN DIJK: Models of Democracy and Concepts of Communication. In: HACKER – VAN DIJK (szerk.): i. m. (32. l.) 35.

ponálo mozgalmak valóban hálózatszerűek. Nincsen a tagságtól elkülönült vezetés, mint ahogyan nincsen tételes program sem, ez utóbbi nem is igen volna lehetséges a résztvevők nézeteinek sokfelesége miatt. Nem értékközössége ez – az értékeknek a mozgalom gyakorlatában kell kirajzolóniuk – hanem affektív jellekü együttlét (*togetherness*).⁴² Korunk digitális forradalmai – érvel Castells – az egymánsziós, kizárálag a diszkurzív gondolkodásra alapozódó Habermas-féle nyilvánosság ideájával szemben a többdimenziós, az emberi érzelmektől átjárt nyilvánosságban zajlanak. Az internet a represszió különböző formáit megjelenítő képekkel és videókkal olyan érzelmeli közösséget teremt, amelynek emocionális dinamikája a felháborodástól a közös cselekvést megalapozó remény felé tart.⁴³ Fontos szerepet játszik az egyéni elszigeteltségből fakadó – s a fennálló hatalmat erősítő – félelem falának lebontásában; megeremíti a változás alapfeltételeit jelentő ‘nem vagyok egyedű’ érzését.

Konklúzió

Castells teóriája nyilvánvalóan nem képes arra, hogy megoldja a digitális demokrácia koncepciójával kapcsolatos dilemmákat. A meglevő repressziív intézmények lebontása egy dolog, újak létrehozása egy másik dolog. Hannah Arendt nem véletlenül hívta fel annak idején a figyelmet a felszabadulás és a szabadság intézményes megalapozása közötti alapvető különbségre. Az internet-galaxis vagy a digitális demokrácia lehetőségeire vonatkozó kérdés voltaképpen annak az immáron legalább százeves dilemmának a legújabb megijelenési formája, hogy egy új technológia képes-e arra, hogy gyökeresen – és persze jó irányban – átalakitsa az emberi létezés struktúráit, vagy pedig, éppen ellenkezőleg, behódol a (rossz) valóságnak, belleszakadik a már létező gazzdasági és katalmi viszonylatokba. Az erről szóló vitának megvan a maga koregráfiája. Kezdetben általában a technooptimista hangok vannak túlsúlyban, majd – párhuzamosan az új találmány elterjedésével – és hétköznapira válásával – a legbigitabb hívők szívébe is belopózik a kétyel. Most is valami hasonlónak vagyunk szemtanúi. Ma már a kilencvenes évek legrajongóbb *techno-boosterei* is kénytelenek beismerni: úgy fest, hogy az asztalnál egy ideig továbbra is üresen marad a Digitális Politikai Megváltó számára fentartott hely.

⁴² Manuel CASTELLS: *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age*. Cambridge, Polity Press, 2012. 225.

⁴³ CASTELLS i. m. (42. ljj.) 14.